צמחי תועלת מן הבר בארץ ישראל בשנות העשרים של המאה הקודמת

אורי רוזנברג agron@netvision.net.il

———————————

תקציר: בעקבות מאמרו של גדי פולק בכלנית "שימוש בצמחי בר של החורש והבתה למאכל, למשקה וכתבלין – כשירות מערכת אקולוגית לרווחת האדם", ברצוני להציג, במסגרת המדור "חלון אל העבר" מקור שעל פיו אפשר לקבל מידע על צמחי הבר העיקריים אשר מהם הפיקו התושבים היהודים בארץ ישראל תועלת, בשנות העשרים של המאה הקודמת. וכמו תמיד כאשר עוסקים בטקסטים ישנים, מלבד המידע הבוטני עולות ממנו גם תובנות תרבותיות-לשוניות והיסטוריות מעניינות.

==========

ישראל בלקינד היה ממייסדי הביל"ויים ומראשוני החינוך העברי בארץ ישראל. הוא היה מורה, מנהל בית-הספר הראשון בארץ בו נלמדו כל המקצועות בעברית וחלוץ כותבי ספרי הלימוד בארץ ישראל. בשנת 1927 כתב בלקינד את הספר "**ארץ ישראל: ספר למוד גיוגרפיה של ארצנו**", אשר יצא לאור בהוצאת "המאיר", אותה ייסד בלקינד בעצמו באותה שנה.

הספר כולל מידע מרתק על ארץ ישראל של אותו זמן, על היישובים, התחבורה, החקלאות והתעשייה ומגוון האנשים שהיוו אז את אוכלוסיית הארץ. את הספר הקדיש בלקינד לבתו היחידה **עכסה** (נולדה ב-1905, עסקה בחקר עמים עתיקים וכתב היתדות ומתה ערירית בפריז).

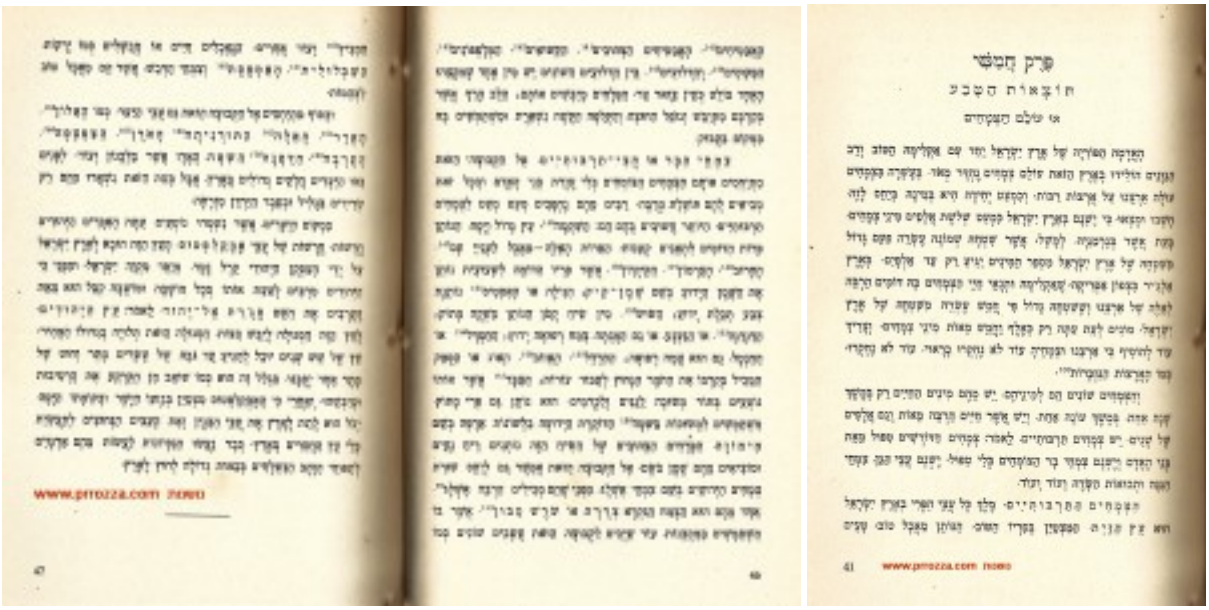

לחצו על התמונות להגדלה

בפרק החמישי של הספר: "**תוצאות הטבע**" כותב בלקינד על צמחי ארץ ישראל ובעלי החיים בה. בהקדמה לסעיף "עולם הצמחים" כותב המחבר, בהסתמכו על א. אהרונסון: "בעשרה בצמחים עולה ארצנו על ארצות רבות, וכמעט יחידה היא במינה ביחס לזה. חשבו ומצאו כי ישנם בארץ ישראל כמעט שלשת אלפים מיני צמחים, בעת אשר בגרמניה למשל, אשר שטחה שמונה עשרה פעם גדול משטחה של ארץ ישראל מספר המינים יגיע רק עד אלפיים". בסעיף זה מפרט המחבר את צמחי התרבות החשובים ביותר המשמשים בחקלאות – זית, גפן, שקד, תאנה, תמר וכד', עצי תות לתעשיית תולעי המשי וכן "גם בננים או מוֹזים הנקראים בפי ההמון תאני חוה מפני כי עליהם גדולים מאוד. רק מעלים גדולים כעלי המוז יכלה אמנו חוה לתפור לה את שמלתה הראשונה". מוזכרים גם השוּמשָׁם (שומשום), צמר גפן (כותנה), פשתה, דורה (סורגום), קנבּוס (קנביס) וחצבים (קני-סוכר) כגידולים חשובים.

וכאן אנו מגיעים אל הסעיף הנוגע אל צמחי הבר המשמשים כצמחי תועלת – כצמחי מאכל ותבלין, צמחים המשמשים כצמחי מרפא, או כצמחי תעשייה (סבון, צבעים). למרבה המזל, מפנה המחבר לאחר אזכור כל צמח להערה בסוף הספר, בה ניתן שם הצמח בכמה שפות (אנגלית, צרפתית, רוסית, אך לא שם מדעי). להלן סריקת עמודי הספר המקוריים, ולאחר מכן אותו הטקסט בצירוף ההערות מסוף הספר, המתייחסות אל המספרים בגוף הטקסט ונתונות בסוגריים:

לחצו על התמונות להגדלה

"צמחי הבר או חצי-תרבותיים – אל הקבוצה הזאת מתייחסים אותם הצמחים הצומחים בלי עזרת בני האדם ובכל זאת מביאים להם תועלת מרבה. רבים מהם נהפכים מעט מעט לצמחים תרבותיים. היותר חשובים בהם הם: השקמה (Sycamore), עץ גדול ויפה, הנותן פרות הדומים לתאנים קטנות, הפרות האלה – מאכל לעניי עם (עמוס, ז', ד.). החרוב (Carbut-tree, כוונת המחבר היתה בוודאי Carob tree), הערמון (Chestnut), הקיקיון (Castor-oil plant) אשר פריו הדומה לשעועית נותן את השמן הידוע בשם שמן-קיק; הנילֶה או האיסטיס (Indigo) נותנת צבע תכלת ידוע; השוּש (Liquorice), מין שיח קטן הנותן משקה מתוק; הדנדנה (Mint), או הנענה, או גם המנתה, צמח רפואה ידוע; החמצָל (Coloquintida) או החנטָל, גם הוא צמח רפואה; החרדֶל (Mustard), האזוב (Hyssop), האוג או הסוּמָק, המכיל בקרבו את החומר הנחוץ לעבוד עורות; הצבר (Cactus) אשר אותו נוטעים בתור משוכה לגנים ולכרמים, הוא נותן גם פרי מתוק. משתמשים למשוכות בשטה (Acacia) הדוקרת הידועה בלשונות ארפה בשם מימוזה. הפרחים הצהובים של השיח הזה נותנים ריח נעים ומוציאים מהם שמן בושם. אל הקבוצה הזאת אפשר גם ליחס שורת צמחים הידועים בשם צמחי אֶשלג (Kali), מפני שהם מכילים הרבה אשלג. אחד מהם הוא הצמח הנקרא צררה, או שורש סַבּוּן (Soap-wort) אשר בו משתמשים במסבנות. עוד שייכים לקבוצה הזאת עשבים שונים כמו חמציץ (Sorrel), ועוד אחרים, הנאכלים חיים או מבושלים כמו ירקות, השבּלולית (Lucerne), האספסת (Sainfoin) וצמחי הדבש אשר הם מאכל טוב לבהמות.

ובסוף מתיחסים אל הקבוצה הזאת גם עצי היער, כמו האלון (Oak), האדר (Holm-oak), האלה (Turpentine tree), התורניתה (Pine tree), האורן (שם ברוסית בלבד), הצפצָפָה

(Poplar tree), הערבה (Willow), הדפנה (Laurel), השטה, הארז אשר בלבנון ועוד. לפנים כסו היערים חלקים גדולים בארץ, אבל בעת הזאת נשארו מהם רק שרידים בגליל ובעבר הירדן מזרחה. במקום היערים, אשר נשמדו נוטעים עתה האכרים היהודים חרשות, חרשות של עצי אבקליפטוס" (כדאי להמשיך ולקרוא בטקסט המקורי הסרוק לעיל על האקליפטוס).

מאחר ובלקינד היה איכר בגדרה ובראשון לציון והיה בשל כך מקורב הן לעבודת האדמה והן לאוכלוסייה הערבית המקומית, ניתן להתייחס אל המידע הזה כאל אמין ומייצג את נוהגי המתיישבים היהודים ואת שמות הצמחים כפי שהיו שגורים אז ביניהם. מן הרשימה של צמחי התועלת מן הבר עולה בבירור שאוכלוסיית המהגרים היהודים שהגיעו לארץ ישראל, לא אימצו באופן גורף את השימוש בצמחי בר ולא חיקו את מנהגי האוכלוסייה המקומית. כך למשל לא מופיעים ברשימה של בלקינד צמחי הבר המקובלים ביותר בקרב הערבים כצמחי מאכל ותבלין מסורתיים (**עכובית הגלגל**, **מלוכיה נאכלת**, **רגלת הגינה**, **קורנית מקורקפת**, **מרוה משולשת**, **חלמית גדולה** וכד'). חלקם אינם מקובלים.

עד היום בחברה היהודית ומופיעים בספריהם של קריספיל, דפני ואחרים רק בשל השימוש בהם בחברה הערבית. מעניינת קביעתו של בלקינד שצמחי התועלת מן הבר "נהפכים מעט מעט לצמחים תרבותיים". הוא אף מכנה אותם "חצי-תרבותיים". לעתים הגבול בין צמחי תרבות (חקלאות) ובר דק ומטושטש, ותלוי מקום ותרבות.

<u>כמה הערות על שמות הצמחים:</u> רשימת הצמחים לוקה בטעויות רבות. יש להזכיר שמגדיר הצמחים הראשון יצא לאור בארץ ישראל רק בשנת 1931, 4 שנים לאחר צאת ספרו זה של בלקינד. במקרים רבים אין התאמה בין שם הצמח בעברית לבין השם באנגלית או בשפה אחרת אליו מפנה המחבר את הקורא, אולם הפניות אלה עוזרות לנו לאתר את הצמח אליו התכוון למעשה. לדוגמה – לצמח **חמציץ** מצמיד המחבר את השם האנגלי של ה**חומעה**, זאת מאחר ושמה הערבי של **חומעה ורודה** הוא "חַמַציץ". במקרה של **אבטיח הפקועה** משתמש המחבר רק בשמות הערביים (חמדל או חנטל). על פי השמות באנגלית אפשר להבין של**אספסת** הוא קורא "שבלולית" (כנראה בגלל צורתו החלזונית של הפרי) והצמח הנקרא בפיו אספסת הוא למעשה **כרבולת** או **כרבולתן**. לא ברור השימוש בשם "דנדנה" עבור **נענה משובלת**, ומוזר ביותר הוא איזכור עץ ה**ערמון**. בשמות עצי היער הבלבול רב, אך כנראה מייצג את השמות שהיו נהוגים "בפי העם" באותה עת. **תורניתה** (לה מצמיד המחבר את השם האנגלי לאורן) הוא עץ המופיע במקורות (במסכת גיטין מסופר: משנולד תינוק היו שותלים ארז, לתינוקת היו שותלים תורניתא. כשהגיע שעתם

להינשא קיצצום ועשו מהם חופה). הפרשנים חלוקים בדעתם האם תורניתה היא **שיטה מלבינה** ואולי **ברוש** (שצורתו כתורן). לעץ **אלה** מוצמד כאן שם של עץ אוסטרלי (**סינקרפיה ערנית**) וגם **שיטת המשוכות** וה**אדר** מופיעים בשם אנגלי שגוי. ה**עוזרר** מופיע בשמו העברי המקורי **עוזרד**, בטרם הושפע מן השם הערבי "זערור". ה"דפנה" היא כמובן **ער אציל**.

המחבר מזכיר בכפיפה אחת שני צמחים המשמשים להפקת צבע, כאילו היו צמח אחד – נילֶה ואיסטיס – אותם הוא מכנה בשם האנגלי Indigo. למעשה מדובר בצמח **איסטיס הצבעים** *Isatis tinctoria ששימש להפקת צבע האינדיגו (אינו גדל כצמח בר בארץ) וכן הסוג* ***ניל*** *שגם ממנו הופק צבען כחול זה.* כיום גדלים בארץ ישראל, כנראה כפליטי תרבות, פרטים בודדים של שני מינים: **ניל מכסיף** (*Indigofera articulata*) **וניל דל-עלים** (*Indigofera oblongifolia*). יתכן ונעשה ניסיון בעבר לגדל צמחים אלו כאן כגידול חקלאי תעשייתי.

מה שמכנה המחבר בשם "צמחי אשלג, צררה או שורש-סבון" הם הצמחים **בורית אדומה וסבונית השדה**. שני הצמחים מכילים את הגליקוזיד סאפונין, שהוא בעל תכונות של הקצפה והורדת מתח פנים (סיבון). השם "בורית" לקוח מן המקורות: "כִּי אִם תְּכַבְּסִי בנֶתֶר וְתַרְבִּי לָךְ בֹּרִית, נִכְתָּם עונך לְפָנַי; נְאֻם ד' ה". (מסכת יבמות, מצוות חליצה).

מאחר ושמות הצמחים מנוקדים, ניתן לראות בכמה מקרים שהגיית אותם שמות כיום שונה. האם תוקנו הטעויות ונוטרלה השפעת השמות הערביים, או שמא שובשו השמות הנכונים המקוריים?

ספרות

בלקינד י 1927 ארץ ישראל: ספר למוד גיוגרפיה של ארצנו, הוצאת "המאיר".

על מאיר בלקינד – http://www.gen-mus.co.il/person/?id=760

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: רוזנברג, א. 2015. צמחי תועלת מן הבר בארץ ישראל בשנות העשרים של המאה הקודמת, כתב-עת "כלנית" מספר 2.

https://www.kalanit.org.il/צמחי-תועלת-מן-הבר-בארץ-ישראל-בשנות-העשר

==========